

Elena Constantinovici

CATEGORIA DIATEZEI ÎN LUMINA CERCETĂRILOR RECENTE

Diateza a suscitat permanent interesul cercetătorilor, fiind revalorificată și reinterpretată frecvent în literatura de specialitate. Una dintre cauze este specificul preponderent sintactic al acestei categorii gramaticale. „Față de categoriile gramaticale cu manifestare paradigmatică, în cadrul cărora raporturile de opoziție se pun în evidență prin proba comutării, în cazul categoriei diatezei, valorile acesteia se disting prin proba transformării. Prin urmare, dacă între termenii opozabili ai categoriilor gramaticale cu manifestare paradigmatică se stabilește un raport de comutare, între termenii opozabili ai categoriei diatezei se stabilește un raport de transformare. Și acest fapt ni se pare hotărâtor în plasarea categoriei diatezei la nivel sintactic”, se afirmă, pe bună dreptate, în [1, p. 18]. Astfel, dacă pentru a demonstra caracterul opozitiv al termenilor categoriei gramaticale a timpului, de exemplu, se poate opera cu verbele luate izolat: *a plecat/ pleacă/ va pleca* etc. (evidențiind paradigma), iar în plan sintagmatic este suficientă operația de comutare: *Ion pleacă/ Ion a plecat/ Ion va pleca*, în cazul diatezei, „opozițiile activ/ pasiv nu se limitează la opoziția *spală ~ este spălat* sau *spală~se spală*, ci se manifestă la nivel sintactic, antrenând opoziția contextuală (*Ea*) *spală lână ~ lână este spălată* sau (*Ea*) *spală lână ~ lână se spală*. Caracterul opozabil al acestor construcții este pus în evidență de raportul de excludere care se stabilește între ele” [ibidem, p. 18]. Acest fapt îndreptățește intenția cercetătorilor de a scoate categoria diatezei din cadrul morfologiei și a o plasa în domeniul sintaxei, astfel încât, în ultimul timp, se accentuează tot mai mult și mai mult caracterul sintactic al diatezei.

O altă cauză ar fi natura specifică a diatezei care ține mai mult de pragmatică decât de gramatică. Diateza este o categorie gramaticală a verbului cu manifestare sintactică și cu efect pragmatic. Efectul pragmatic al acestei categorii este incifrat în definiția clasică a categoriei în discuție: diateza este „forma pe care o îmbracă verbul pentru a arăta în ce raport se află acțiunea pe care o exprimă cu autorul acestei acțiuni” [2, p. 208]. Adică, diateza arată felul în care verbul își orientează procesul, în raport cu intențiile subiectului vorbitor și obiectul, reprezentând diferite modalități de exprimare a relației semantice *autor – acțiune – obiect* și a relației sintactice *subiect – verb(predicatul) – complement* [3, p. 197] în funcție de gradul diferit al importanței pe care vorbitorul o acordă celor doi poli ai procesului (autor/ agent și obiect/ pacient). Din punct de vedere gramatical, diateza exprimă relația sintactică dintre subiectul gramatical și obiectul său. Subiectul gramatical poate fi diferit de obiect sau identic cu obiectul (*Ea spală rufe* vs. *Ea se spală*); poate dispune de un obiect sau nu dispune de un obiect (*Ea mănâncă un măr* vs. *Aici se mănâncă bine*); procesul realizat de subiectul gramatical se răsfrânge direct asupra unui obiect sau nu se răsfrânge asupra acestui obiect (*Elevul scrie o dictare* vs. *Dictarea e scrisă de elev*). Din punct de vedere pragmatic, diateza deplasează interesul comunicativ de la un argument al verbului la altul sau la acțiunea însăși, reprezentând „o reorganizare a structurii sintactice al cărei obiectiv este focalizarea, de fiecare dată, a altuia dintre cele trei componente ale enunțului” [4, p. 173]. • Când pe prim-plan se pune informația despre agentul/ autorul-subiect, axa

relațională *agent* → *proces* → *pacient* și axa sintactică *subiect* → *predicat* → *complement direct* coincid. Adică agentul (= subiect) efectuează o acțiune (= proces), pe care o suferă pacientul (= complement direct). O asemenea informație este redată în planul expresiei prin **diateza activă**: *Ea spală lenjeria de pat*. Deci verbele la diateza activă au ca punct de plecare un participant dinamic a cărui acțiune se răsfrânge asupra unui obiect. Un caz special al diatezei active este orientarea interesului comunicativ asupra agentului-subiect și pacientului-obiect în același timp, subiectul și obiectul se caracterizează prin identitate referențială, iar în realitate celor două argumente le corespunde un singur participant, care apare în ipostază de agent și pacient al propriei activități. *Ea se spală*. În gramatici această nuanță a diatezei active este considerată sens diateziazal distinct, numit diateza reflexivă. Tot la diateza activă se referă și construcțiile cu verbe reflexive reciproce în care procesul desemnat implică doi sau mai mulți participanți, aceștia având același statut funcțional de *agent = subiect* și de *pacient = obiect*, iar orientarea procesului alternează de la un participant la altul. *Ion și Radu se respectă*. • Când pe prim-plan (în funcție de scopul comunicativ) se pune informația despre pacient, are loc o rearanjare a argumentelor verbului, participanții schimbându-și poziția: pacientul devine agent, iar agentul se deplasează pe poziția pacientului. În felul acesta se creează situația când subiectul gramatical nu realizează, ci suportă acțiunea. O asemenea informație este redată în planul expresiei prin **diateza pasivă**: *Lenjeria de pat este spălată de ea*. • Când pe prim-plan se pune acțiunea însăși, fără referire la agent sau pacient, atenția este concentrată asupra procesului care este prezentat dintr-o perspectivă dinamică, durativă. O asemenea informație este redată în planul expresiei prin construcția diateziazală **impersonală** [5 p. 480]: *Se doarme bine aici*.

În realitate, în toate cazurile descrise mai sus, pe axa relațională, în structura situației, nu intervine nicio schimbare. Orientarea acțiunii rămâne aceeași: de la agent spre pacient. Limba însă, în funcție de importanța pe care o acordă vorbitorul celor doi poli ai procesului (agentul și pacientul), folosește mai multe modalități de exprimare a aceleiași realități prin diverse forme ale verbului ce exprimă raporturi sintactice diferite. „Fiecare termen al diatezei se manifestă prin construcție sintactică proprie și reprezintă, în raport cu diateza activă, considerată termenul nemarcat al diatezei, o deplasare de componente și, implicit, o reorganizare a structurii sintactice, al cărei obiectiv este focalizarea, de fiecare dată a altuia dintre cele trei componente ale enunțului. Vezi, pentru română, construcțiile opozabile: *Ion apără pe Gheorghe/ Gheorghe este apărat (de Ion)/ Ion se apără (pe el însuși)/ Ion și Gheorghe se apără (unul pe altul) sau Ion citește cartea/ Cartea este citită (se citește) de către Ion/ Aici se citește mult*” [4, p. 173-174]. Spre deosebire de celelalte categorii gramaticale, care angajează părțile de vorbire în ansamblul lor, categoria diatezei nu este proprie pentru toate cuvintele din clasa verbului. Ea este caracteristică preponderent pentru verbele tranzitive, care fiind bivalente, reclamă existența unui subiect și a unui obiect asupra căruia se răsfrânge acțiunea. Verbele intrinsec impersonale (atât verbele fără subiect, cât și cele cu subiectul realizat prin propoziție conjuncțională sau prin forme verbale nepersonale); verbele copulative, verbele obligatoriu reflexive, verbele cu subiect nonanimat nu participă la opozițiile diateziazale. S-a menționat că această categorie gramaticală a fost atribuită, în mod abuziv, tuturor verbelor, fiind subordonate activului toate verbele nemarcate formal, iar reflexivului toate verbele marcate reflexiv, indiferent de participarea sau neparticiparea lor la opozițiile de diateză. [4, p. 174]. Astfel, toate verbele nemarcate formal erau clasificate la diateza activă, iar cele marcate prin forma neaccentuată a pronumelui reflexiv erau clasificate la diateza reflexivă.

Numărul formelor diateziazale diferă de la autor la autor. Plecând de la sistemul cu doi termeni (activul vs. mediopasivul), în latina clasică, gramaticile limbii române au

înregistrat un sistem cu doi termeni (activul vs. pasivul) [6, p. 202], unul cu trei termeni (activul, pasivul, reflexivul) [în majoritatea studiilor], unul cu 6 termeni (activ, pasiv, reflexiv, reciproc, impersonal, dinamic) [3, p. 199-209]. Sistemul cu trei termeni a fost amplificat pe contul diverselor valori ale reflexivului (reflexiv pasiv, reflexiv obiectiv, reflexiv reciproc, reflexiv participativ, reflexiv posesiv, reflexiv dinamic, reflexiv eventiv, reflexiv impersonal), ajungându-se la unsprezece valori diateziale [7, p. 145-150]. În [5, I, p. 480], diateza este tratată ca o categorie cu trei termeni *activ, pasiv și impersonal*. În alte studii, care au la bază aceleași considerații teoretice, sunt preconizate tot trei diateze, ultima fiind numită *medio-pasivă* [8, p. 91] sau *dinamică* [9, p. 85], termen sinonim cu *impersonal*. Potrivit părerii Mioarei Avram, controversetele teoretice privitoare la existența unei a treia diateze (diateza reflexivă) sau chiar a mai multor diateze nu au importanță pentru practica limbii. Ceea ce interesează cultivarea limbii este folosirea unui verb cu dau fără pronume reflexiv, nu interpretarea în sensul apartenenței la o diateză sau alta. [6, p. 202-205]. Eliminarea diatezei reflexive dintre termenii categoriei diatezei are la bază dovezi științifice probante relevate în [5, I, p. 481-482]. Printre acestea se numără: a) eterogenitatea sintactică a reflexivului în limba română; b) nicuna dintre ipostazele reflexivului, exceptând reflexivul pasiv și reflexivul impersonal (ultimele ca realizări ale celorlalte diateze), nu îndeplinește caracteristicile definitorii ale diatezei, și anume: în construcțiile cu *reflexiv obligatoriu*, pronumele reflexiv este *formant* al verbului (ceea ce explică caracterul său obligatoriu) și nu intră cu regularitate în sistemul de opoziții de diateză; construcțiile cu *reflexiv propriu-zis (obiectiv)* se deosebesc de ceilalți termeni ai diatezei prin caracteristica **de a nu produce o reorganizare ierarhică** a structurii sintactice de bază, păstrând intactă ierarhia sintactică de bază a construcției nonreflexive.

S-a menționat că, spre deosebire de celelalte categorii gramaticale, diateza este o categorie altfel marcată, având formă preponderent analitică, formată cu ajutorul auxiliarului *a fi* și cu forma neaccentuată a pronumelui reflexiv *se*, primul mijloc fiind folosit împreună cu *participiul acordat*, iar celălalt, în combinație cu forma verbului conjugată la modul și timpul respectiv. Astfel, pentru exprimarea valorilor de diateză nu se recurge la sufixe sau desinențe, ca în cazul celorlalte categorii gramaticale, ci la *cuvinte*, la *grupări de elemente* a căror sudură este greu de dovedit, ceea ce reprezintă o depășire a limitelor nivelului morfologic, făcând discutabil caracterul de categorie morfologică al diatezei. Cert e că diateza este o categorie diferită de celelalte categorii verbale. Specificul diatezei constă în faptul că (a) are o manifestare predominant **sintactică**; (b) are o marcă diferită de a celorlalte categorii; (c) cunoaște diferențe mari de manifestare de la un termen la altul al categoriei; (d) se distinge prin neparticiparea *tuturor lexemelor aparținând verbului* la opozițiile de diateză. [5, I, p. 480-481]. Astfel, **diateza activă** este caracterizată prin orientarea interesului comunicativ asupra *agentului* care coincide cu poziția sintactică a *subiectului*. În construcțiile active *agentul = subiect* realizează acțiunea suportată de un obiect ce ocupă poziția sintactică a complementului direct. *Mama coase un costum. Elevul scrie un eseu*. În planul expresiei, diateza activă nu are marcă specială nici la nivelul morfologic, nici la cel sintactic. În unele lucrări se afirmă că diateza activă este caracterizată „din punctul de vedere al expresiei prin *morfemul zero*, element distinctiv față de celelalte diateze” [7, p. 145]. Diateza activă este termenul nemarcat al categoriei. **Diaterza pasivă** este caracterizată prin orientarea interesului comunicativ asupra *pacientului*. În construcțiile diateziale pasive, poziția sintactică a *subiectului* nu coincide cu cea a *agentului*, ci cu cea a *pacientului*. Adică subiectul gramatical nu realizează acțiunea, ci o suportă. Direcția gândirii vorbitorului este contrară direcției procesului la această diateză, proces îndreptat invers decât la diateza activă (dinspre obiect, care este agent, către subiectul gramatical,

care este pacient): S ← O *El este sfătuit de prieteni*” [7, I, p. 145]. În majoritatea gramaticilor sunt preconizate două tipuri formale ale diatezei pasive: „un tip specific, alcătuit din verbul auxiliar *a fi* și participiul verbului de conjugat (acordat cu subiectul) *Elevii sunt ajutați de profesori. Ea este însoțită de mama sa* și un tip nespecific, așa-numitul reflexiv pasiv, sau pasiv reflexiv, reprezentat de verbe reflexive cu pronumele în acuzativ; de exemplu: *Aici au fost construite două blocuri și Aici s-au construit două blocuri*” [6, p. 203]. În [9, p. 86] se face o încercare timidă de a trece cel de al doilea tip al diatezei pasive, așa-numitul reflexiv pasiv, la diateza dinamică sau impersonală (vezi infra). **Diateza dinamică (sau impersonală)** este caracterizată prin orientarea interesului comunicativ asupra acțiunii însăși pe care o prezintă dintr-o perspectivă dinamică, durativă. Specific pentru aceste construcții este și faptul că existența lor nu este determinată de schimbarea situației din realitate, ci din necesități comunicativ-pragmatice: deplasarea interesului comunicativ spre procesul însuși, focalizarea procesului, fără referire la protagoniști (actanți). Deci în cazul diatezei dinamice nu este afectată structura actanțială a verbului, ci doar modalitatea de actualizare a acestei structuri. Marca diatezei dinamice este pronumele reflexiv *se*, alăturat formei verbului: *Se mănâncă bine în această familie.*, iar conform [9, p. 85-86] și reflexivul pasiv, mutarea explicându-se prin faptul că verbele din construcțiile în discuție au un subiect pasiv care în realitate nu este autorul acțiunii, ci obiectul ei (*Marfa se vinde = Producătorul vinde marfa*), adică ele ar avea mai mult comun cu verbele diatezei impersonale care nu au autor: *se merge, se doarme* etc. În plus, spre deosebire de majoritatea verbelor pronominale, aceste verbe nu se folosesc decât la pers. 3 sg. (reflexivul impersonal: *se vine, se doarme, se mănâncă*) sau la pers. 3 sg. și pl.: *se vinde, se vând* etc.

Așadar, în studiile recente, diateza este tratată „ca o categorie **sintactică și pragmatică**, interesând atât verbul, cât și ansamblul propoziției, întrucât angajează verbul și actanții lui (cu rolurile și funcțiile sintactice atribuite acestora): Subiectul-Agent și Complementul-Pacient” [5, I, p. 480]. Inventarul de termeni ai acestei categorii se reduce la trei: diateza activă, diateza pasivă și diateza impersonală (sau dinamică).

Referințe bibliografice

1. Gabriela Pană. *Tranzitivitate și diateză*. În: Studii și cercetări lingvistice, nr. 1, 1967, p. 15-23.
2. *Gramatica limbii române*, vol. I-II. – București, Editura Academiei, 1963.
3. Dumitru Irimia. *Gramatica limbii române*. – Polirom, Iași, 1997.
4. A. Bidu-Vrănceanu, C. Călărașu, L. Ionescu-Ruxăndoiu, M. Mancaș, G. Pană Dindelegan. *Dicționar de științe ale limbii*. – București, 2001.
5. *Gramatica limbii române*, I, Cuvântul. – București, 2005.
6. M. Avram. *Gramatica pentru toți*. – București, 1997.
7. G. Constantinescu-Dobridor. *Gramatica limbii române*. – București, 2001.
8. I. Bărbuță. *Semnificația lexicală și categoriile gramaticale ale cuvintelor în limba română*. – Chișinău, 2002.
9. I. Bărbuță, A. Hanganu, E. Constantinovici, E. Ungureanu. *Gramatica practică a limbii române*. – Chișinău, 2006.

Institutul de Filologie
(Chișinău)